Л. В. ХУДОЯР

Леся Вікторівна Худояр, *здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ XVI–XVIII ст.

Становлення категорії правової рівності в європейській політико-правовій думці XVI–XVIII ст. було зумовлено змінами у суспільно-політичному, економічному та культурному житті Європи, які сприяли поширенню ідеології гуманізму[1]. Ядром етики гуманізму був принцип спільного блага (блага народу), який став передумовою становлення і визначив основні ідеї нового державно-правового ладу, зумовленого розвитком капіталістичного способу виробництва. Значного розвитку набули теорії суспільного договору, народного суверенітету та концепція громадянства, виражені, насамперед, у ідеї свободи особистості та дотриманні принципу рівності як необхідної умови свободи.

Генезис змісту поняття правової рівності в ідеології та політичній практиці тогочасного українського суспільства відбувався у ході боротьби православного населення Речі Посполитої за зрівняння у своїх економічних, політичних і соціальних правах з вірними католицької церкви. Помітний вклад у формулювання соціально-політичного змісту категорії правової рівності внесли ідеологи козацтва та православних братств. Зокрема, принцип рівності став одним з базових принципів існування військово-політичної організації Запорізької Січі та кошового самоврядування, засад козацького права та правосуддя, а також організації та діяльності українських православних братств.

У цей історичний відрізок часу поняття рівності в українській політико-правовій думці уперше було пов'язане з поняттями свободи та демократії. Разом з тим, формулювання правового смислу категорії рівності у творчому доробку українських мислителів відбувалося доволі повільно.

Так, Станіслав Оріховський (1513–1566) ідею рівності виводив з концепції природного права, відповідно до якої на всіх людей поширюються певні природні права: право на життя, мир і злагоду у суспільстві; право власності, право на шлюб, принцип справедливості, принцип свободи; принцип дотримання угод. Разом з тим, ідучи в руслі античної традиції, услід за Аристотелем та Цицероном мислитель вважав громадянські права (зокрема політичні) прерогативою лише повноправних станів. Простолюдини, згідно з його концепцією прав людини, могли мати лише природні права. Тому правова рівність мала місце лише серед представників одного стану при збереженні станової нерівності.

Принцип рівності у праві мислитель трактував переважно як рівність усіх перед законом. Справедливість і свобода, на думку С. Оріховського, є можливими лише за такого державного ладу, коли всі підкоряються закону і є рівними перед законом. Зокрема, у праці «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» він зазначав, що закон є вищим від короля. Саме закон є мовчазним, сліпим і глухим правителем вільної держави[2].

Як зазначає сучасна дослідниця Р. В. Множинська, мислитель розрізняв поняття соціальної і правової рівності та обстоював ідею рівності усіх станів перед Богом і законом, оскільки жодна людина не має розумових переваг перед іншими[3]. Втім, на нашу думку, у даному випадку, рівність перед законом не варто ототожнювати з поняттям правової рівності – як рівності правових статусів усіх станів населення, оскільки С. Оріховський не закликав до скасування суспільних станів і наділяв політичними правами лише привілейовані стани.

Співзвучні ідеї обстоював Ян Щасний-Гербут (1547–1616), який висловлювався проти феодального розуміння права як привілею. Посилаючись на природне та римське право, звичаї українського і польського народів, мислитель стверджував: «всяке право має бути таке: ті привілеї треба утримувати, котрі не суперечать праву... І чи не ліпше відмінити те, що дане супроти права, аніж би шляхта польська так чинила, як при Ягелі, коли два привілеї на сеймах перед королем і сенатом мечами засікали. ... Хто тільки чесний, хто любить свободу й мир у Польщі, мав би до того схилятися, щоб старі права і звичаї цілими залишати!»[4]. Тобто, рівність у розумінні Я. Щасного-Гербута є формальною рівністю (рівністю перед правом-законом) представників певного стану. Зокрема, як видається, мислителем уперше було здійснено спробу осмислити правові привілеї як специфічний механізм поліпшення правового і соціального становища суб'єкта.

Слід зазначити, що українські та білоруські мислителі С. Оріховський, Миколай Гусовський (бл. 1480 – після 1533), Захарія Копистенський (Азарія) (помер 1627), Іван Матвійович (Іов) Борецький (помер 1631), Максим Герасимович (Мелетій) Смотрицький (біля 1572–1633) та ін. розвивали також ідею рівності народів та виступали проти національного гніту та примусової асиміляції.

Ідея рівності всіх людей, незалежно від станової належності та релігійних вірувань, висловлювалася представниками української реформації Іваном Вишенським (між 1545-50 – після 1620), Стефаном Зизанієм-Тустановським (Кукіль) (1550–1634), Лаврентієм Зизанієм-Тустановським (Кукіль) (60-і рр. XVI ст. – після лютого 1634), Захарією Копистенським, Христофором Філалетом (2-га пол. 16 ст. – на поч. 17 ст.) , Кирилом

© Л. В. Худояр, 2011

Ставровецьким-Транквіліоном (помер 1648) та іншими. Такий підхід був якісно новим кроком у розумінні принципу рівності у праві, зумовленим потребами нового прошарку української спільноти – міським бюргерством, купецтвом та іншими представниками дрібної та середньої буржуазії.

На відміну від європейської реформації, одним з ключових питань української реформації було зрівняння у правах віруючих католицької та православної християнських конфесій без вирішення якого неможливо було досягти зрівняння у політичних та економічним правах з польським населенням Речі Посполитої.

Зокрема, ідею релігійної (міжконфесійної) рівності обстоював митрополит І. Борецький, який, разом з М. Смотрицьким та іншими православними владиками видав знаменитий на той час протест (знайдений і опублікований професором П. Жуковичем у збірнику «Статьи по славяноведению», виданому у 1910), датований 28 квітня 1621 р. Він рішуче виступав проти репресій щодо православних у Речі Посполитій та вимагав визнання рівності між релігійними конфесіями та православними і католиками. У протесті також захищалися інтереси православного козацтва як окремої повноправної верстви. Незабаром митрополит палко обстоював ці ідеї на скликаному ним у Києві соборі духовенства та осіб світських, на нараді в Житомирі з українською шляхтою, яка зібралась там на місцевий соймик, а також на нараді козаків у Сухій Діброві, де брав участь Петро Сагайдачний[5].

Як зазначають більшість сучасних дослідників, ідея конфесійної рівності у свідомості української шляхти та козацтва у той період ототожнювалась з ідеєю національної рівності, а боротьба за православну віру була одночасно боротьбою проти примусової асиміляції за національну самоідентичність та рівність українського населення Речі Посполитої з польським населенням католицького віросповідання.

Тому деякі дослідники поділяють українських мислителів за особливостями трактування правового статусу українського народу в Речі Посполитій на дві групи – католиків і православних. На наш погляд, для дослідження особливостей концепцій правової рівності належність до певного віросповідання вирішального значення не має. Зокрема, українські гуманісти-католики Йосип Верещинський, Іван Домбровський (кінець XVI–поч. XVII ст.) та ін., з християнської ідеї рівності усіх людей перед богом, виводили ідеї рівності перед судом і законом, та рівності чоловіка та жінки. Втім, на відміну від православних мислителів – ідеологів козаччини та братств, вони більше схилялися до розуміння принципу рівності у праві як «рівної нерівності» усіх станів. Тобто припускали існування рівноправності лише у межах окремих станів.

Досліджуючи питання взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській історіософській думці XVI– першої половини XVII ст., Олег Мальчевський дійшов висновків, що у творах, що вийшли з братського середовища («Просфонима» (1591), вірш «Леополіс» із граматики «Адельфотес» (1591), полемічні твори Стефана Зизанія, «Пересторога» (бл. 1605), «Лемент» (1609), «Вірші на жалосний погреб ... Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622) Касіяна Саковича, «Совітованіє о благочестіі…» (1622) Кирила Транквіліон-Ставровецького, твори Захарії Копистенського, насамперед його «Палінодія…», написана 1621–1622 рр., також твори Петра Могили і його сподвижників та деяких інших авторів) національне питання інтерпретується як конфесійне питання. Втім, поняття народ (нація) різні мислителі трактують порізному, вважаючи народом лише 1) шляхетський стан, 2) шляхетський та козацький стани, 3) шляхту, козацтво та міщанство[6].

Першим з українських православних мислителів ідею рівності всіх людей, незалежно від їх станової належності, обґрунтував І. Вишенський, у своєму проекті ідеального державного ладу, спираючись на ідеї раннього християнства, популярні у той час легенди про справедливе царство попа Івана (Іоанна Предтечі – владики Шамбали) у Тібеті та теорію природного права. На думку мислителя, всі люди є рівними перед Богом та від народження рівні між собою, відповідно до природного права, дарованого Богом. Рівність у суспільно-політичному розумінні, на думку І. Вишенського, можлива лише за умови досягнення соборності суспільства, тобто перебудови його на принципах ранніх християнських громад. Зокрема, соборність мала будуватись на морально-етичних цінностях ранніх християн, відмові від приватної власності, станової нерівності і соціального гноблення, експлуатації та тиранії[7].

Співзвучними ідеям І. Вишенського були думки К. Ставровецького-Транквіліона, який обстоював ідеї вселюдської рівності і братерства всіх людей. Мислитель стверджував, що Бог створив людей «рівними й єдиними» не лише перед Богом, а й поміж собою, отже люди повинні бути «за своєю природою як брати і друзі»[8].

Ідеологія братства, закладена у його творах «Перло дорогоцінне» та «Похвала мудрості», також ґрунтувалася на ідеалізації відносин у ранньохристиянських громадах та на обстоюванні рівної цінності усіх людей перед Богом, оскільки «Бог создал людей равными и едино им даровал душу разумную и бессмертную, а равно им даде весь мир видимый, и еже в нем, и равно им едино небо покров, солнце и луна единий светильник в дому их, и земля едина трапеза, и дождь равно проливается»[9].

Багато у чому ідеї, висловлені К. Ставровецьким-Транквіліоном, вплинули на формулювання змісту принципу правової рівності, покладеного в основу норм статутів братств – релігійних і культурно-просвітницьких організацій православного населення міст, які створювалися при церквах у набули поширення наприкінці XVI ст. в Україні та Білорусі[10].

Концепція конфесійної рівності та рівності усіх членів релігійних громад найбільш розроблена у працях одного з найрадикальніших ідеологів української реформації – дидаскала (учителя у братських школах) й проповідника Львівського, а згодом і Віленського братства Стефана Зизанія. Його твір «Катехізис» був зни-

щений, а сам він 1599 р. відлучений від церкви митрополитом Михайлом Рогозою. Проповіді, які Стефан Зизаній проголошував з іншими братчиками, у т. ч. із Юрієм Рогатинцем (одним з провідників Львівського братства), містили критику католицької і православної церков, їх ієрархій, кліру, передусім верховної влади і теократичних зазіхань на християнський світ Папи Римського. Церкву Стефан Зизаній критикував на основі концепції загального священства, принципу соборності, згідно з якими управління справами віри і церкви має здійснюватись не одним чи кількома верховними пастирями, а всіма вірянами, більшість яких становлять не священики, а миряни[11].Ідеям рівності всіх людей, зокрема, рівноправності та рівності перед законом і судом приділена увага у трактаті відомого українського поета та пісняра Семена Климовського (роки життя невідомі, жив у XVIII ст.) «Про правосуддя начальних, правду і бадьорість їхню» – віршованому посланні царю Петру I, написаному у 1724 р. Зокрема, стверджуючи, що цар і пани є «рівними кожній людині», мислитель доводить, що правосуддя і закон повинні бути однаковими для всіх, оскільки всі є рівними перед Богом, зокрема, багаті і бідні, володарі і пригноблені[12].

Дещо згодом Григорій Сковорода (1722–1794) у своїй концепції ідеальної держави – «горній республіці» основними принципами суспільного ладу вивів любов, рівність та спільну власність. Зокрема, Г. Сковорода розрізняв соціальні та природні аспекти рівності. Своє розуміння змісту категорії рівності філософ виводив із сформульованого ним принципу «сродності». Зокрема, як зазначає В. С. Горський, Сковорода, спираючись на ідеї античних філософів, зокрема, Епіктета, про залежність долі людини від її природних нахилів, уподібнював життя до театру, а людини до актора, необхідною передумовою на шляху до щастя вбачав пізнання людиною тієї ролі, яку невидима натура – Бог, що є режисером людської драми, призначив людини для виконання. Успіх, на думку мислителя, залежить не від розмірів ролі, а від відповідності її внутрішнім здібностям актора, що дасть можливість якнайкраще виконати її. Гармонія людського буття залежить від додержання кожним принцип «сродної» праці[13].

Принцип «сродності» є принципом відповідності тому вищому, розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського буття. «Закон сродності» не має виняткiв, ця сродність і є виявом в людині вічного, «іскри Божої». Філософ говорив про «сродність к хлебопашеству, воїнству, богословію тощо». Коли ж людина поєднує свої уявлення про сенс життя із задоволенням «сліпої натури», вона потрапляє у рабство до неї. Цей згубний шлях визначається прагненням людини оволодіти тим, що природа їй не дала. Натомість «сродна праця» є не лише можливою, а й здійсненною, такою, що приносить людині веселіть духу, розвагу, насолоду, самовдосконалення і душевний спокій. Ось чому поняття «потрібне» і «непотрібне» у філософії Г. Сковороди зіставляється з парою понять «легке» – «важке»[14].

Саме з концепцією «сродності» Г. Сковорода пов'язує принцип «нерівної рівності», як ідеал міжлюдського спілкування, полемізуючи з французькими просвітниками, які обстоювали принцип «рівної рівності» (тобто формальної рівності). Зміст ідеї «нерівної рівності» філософ розкриває у діалозі «Разговор, называемый алфавіт, или букварь мира«. Г. Сковорода виводить образ Бога як «фонтану рівної нерівності», оскільки він наповнює «сосуды по их вместимости». І в тому рівними є різні посудини, тому що вони однаково повні. Відповідність життя людини цьому моральному ідеалу філософ вбачає не тільки у властивостях, що є «сродними» для людини, а і у здатності її збагнути ці властивості та перебудувати своє життя відповідно до них[15].

Багато уваги ідеї правової рівності приділяється у творах Григорія Андрійовича Політики (Полетики, Политики 1723/25–1784), який не тільки робив переклади праць античних мислителів, західних філософів, але й вважається одним з вірогідних авторів «Історії Русів». Мислитель вбачав суспільний ідеал у здійсненні свободи, рівності і права на власність. Втім, поняття рівності вживалось ним у значенні рівності людей перед законом, а полемічні роботи та виступи стосувалися переважно питання зрівняння української шляхти у правах з російським дворянством [16].

Зокрема, у «Промові Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства у Глухові про права, переваги й потреби України (1763 року)» зазначалось про необхідність повернення козакам вольностей, привілеїв (прав) та земельної власності (імєній); скасування податків та повинностей, заборон вивозу продуктів за кордони України та несправедливих мит; скасування обмежень прав та привілеїв духовенства[17].

Разом з тим, щодо прав селянства, Г. Політика висловлював абсолютно протилежні думки: «Но сколь много все малороссийского народа чины потеряли своих вольностей, столь много мужики наши приобрели самоволия. Они свободно из места на место бродят, они безвозбранно вписываются в козаки, они бежат в Польшу, выходят на великороссийские земли, а от сего у нас умаляется земледелие, неисправно платяться общенародные подати и прочие безчисленные происходят непорядки, а помещики между тем от часу в большую приходят бедность и разорение. Я думаю, что и без моего увещания согласитесь, чтобы просить о запрещении им свободного перехода»[18]. Таким чином, Г. Політика пропонував узаконити станову нерівність та кріпосне право.

Отже, можна зробити наступні висновки: категорія «рівність» в українській політико-правовій думці XVI–XVIII ст. ст., ґрунтувалася на основоположних ідеях античної, європейської і вітчизняної філософії і мала три основні виміри смислу – морально-етичний, соціально-політичний і правовий.

Правовий смисл категорії рівності українські мислителі, виводили, здебільшого, з морально-етичних засад – ідей «боговстановленості» та рівності всіх людей перед Богом, а також з концепції природного права.

Розуміння принципу рівності у правосвідомості мислителів козацько-гетьманської доби охоплювало поняття рівноправність, рівна відповідальність, рівність правових статусів, рівність перед законом, рівність

перед судом, рівність незалежно від політичних, релігійних переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак і т.д. Юридичний зміст поняття правової рівності визначали такі поняття як станова, майнова, особиста, етнічна (національна) та релігійна (міжконфесійна) рівність.

Політичні аспекти принципу рівності у праві знайшли свій вираз у ідеї надання українському населенню рівних політичних прав з польським населенням Речі Посполитої, а пізніше в ідеї зрівняння української шляхти та козацької старшини у правах з російським дворянством.

Дещо окремо слід вирізнити морально-етичні аспекти розуміння принципу рівності в рамках церковного права, сформульовані представниками української реформації як ідеї ліквідації церковної ієрархії, зрівняння усіх вірян щодо прав управління справами церкви і віри тощо.

Також морально-етичне забарвлення мали соціальні аспекти принципу рівності у праві. Вони знайшли своє відображення в утопічних проектах суспільства, побудованого на засадах ранньохристиянських громад, зокрема, скасуванні приватної власності, експлуатації та поневолення людини людиною, визнання рівності чоловіка і жінки тощо, які, втім не набули у зазначений період помітного поширення.

Важливе значення, на нашу думку, для подальшого формування юридичного змісту категорії рівності мала постановка проблеми існування правових привілеїв як специфічного механізму поліпшення правового і соціального становища суб'єктів правовідносин.

Багато в чому концепції українських мислителів (Станіслава Оріховського, Йосипа Верещинського, Івана Домбровського, Григорія Сковороди) співзвучні концепціям античних мислителів Піфагора, Сократа, Платона, Аристотеля, Епіктета та ін. про два види рівності – просту (арифметичну) і складну (геометричну або за достоїнством). Відкидаючи формальну (просту) рівність, яка є виразом зрівняльної справедливості, українські мислителі надавали перевагу диференційованій рівності, яка знаходить свій вираз у принципах – «кожному своє» та «нерівному за нерівне» і передбачає розподіл суспільних благ відповідно до тогочасного розуміння справедливості. Зокрема, більшість з них не заперечувала станову та майнову нерівність, існування кріпацтва та безправність нижчих станів.

---

[1] Див.: *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.

[2] *Оріховський С.* Напучення польському королеві Сигізмунду Августу. // Українські гуманісти епохи Відродження (кінець XV – поч. XVIII ст.). Антологія. – Київ: Наукова думка, Основи, 1995. – Т. 1. – 423 с. – С. 23–60.

[3] *Множинська Р. В.* Морально-етичні погляди Станіслава Оріховського // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2006. – № 56.

[4] *Щасний-Гербут Я.* Розмисел про народ руський, написаний під час Московської конфедерації (1613) паном Щасним Гербуртом Добромильським, старостою Вишницьким та Мостицьким. // Українські гуманісти епохи Відродження (кінець XV – поч. XVIII ст.). Антологія. – К.: Наукова думка, Основи, 1995. – Т. 2. – 432 с. – С. 175–177.

[5] Див.: *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Т. 1 – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1992. – 238 с.

[6] *Мальчевський О.* Особливості дослідження питань взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в український історіософській думці XVI – першої половини XVII ст. // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2004. – Вип. 6. – С. 158–164.

[7] *Вишенський І.* Твори. – К.: Держ. вид. худ. літератури, 1959. – С. 173.

[8] *Огородник І. В., Русин М. Ю.* Українська філософія в іменах: Навч. посіб. / За ред. М. Ф. Тарасенка. – К.: Либідь, 1997. – 328 с. – С. 234.

[9] *Русин М. Ю., Огородник І. В.* Історія української філософії. Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с. – С. 126–127.

[10] Див.: *Худояр Л. В.* Принцип рівності у правовій ідеології українських православних братств XVI–XVIII ст. // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 1. – С. 66–70.

[11] *Русин М. Ю., Огородник І. В.* Історія української філософії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с. – С. 147.

[12] *Шевчук В.* Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – С. 376–381.

[13] *Горський В. С.* Історія української філософії. Навчальний посібник. – Вид. 4-те доп. – К., Наукова думка, 2001. – 375 с. – С. 113.

[14] Там само – С. 114.

[15] Там само – С. 114–115.

[16] *Горобець В. М., Хижняк З. І.* Политика Григорій Андрійович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк ; За ред. В. С. Брюховецького – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 736 с. – С. 431–433.

[17] *Білоконь С.* Промова Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства у Глухові про права, переваги й потреби України (1763 рік) // Український археографічний щорічник. Вип. 15. – Український археографічний збірник. – Том 18. – К.: Український письменник, 2010. – 780 с. – С. 429–230.

[18] Там само. – С. 430.

Резюме

У статті розкриваються особливості змісту поняття правової рівності у творчому доробку українських мислителів XVI–XVIII століття. Досліджується процес становлення категорії правової рівності в правовій ідеології та політичній думці тогочасного українського суспільстві.

Ключові слова: правова рівність, принцип рівності у праві, українська політико-правова думка.

Резюме

В статье раскрываются особенности содержания понятия правового равенства в творчестве украинских мыслителей XVI–XVIII века. Исследуется процесс становления категории правового равенства в правовой идеологии и политической мысли тогдашнего украинского общества.

Ключевые слова: правовое равенство, принцип равенства в праве, украинская политико-правовая мысль.

Summary

The article covers features of the content of legal equality in the artistic heritage of Ukrainian thinkers XVI–XVIII centuries. Investigates the process of becoming legal equality categories in the legal ideology and political thought of contemporary Ukrainian society.

Key words: legal equality, principle of equality in law, the Ukrainian political and legal thought.

Отримано 14.07.2011